

Kifayət İmamquliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
k.imamquliyeva@mail.ru

**Azərbaycan dili və onun dialektlərində
novlaşma prosesi**

Açar sözlər: Azərbaycan dilinin dialektləri, anlaut, novlaşma, təqlidi söz, qanun və hadisə.

Ключевые слова: Дialeкты азербайджанского языка, анлаут, фрикатизация, имитационное слово, закон и событие.

Key words: Dialects of Azerbaijani language, anlaut, frication, imitation word, rule and event.

Dilin aktiv məxrəclərində kipləşən samitlərin (*q-k'*, *d-t*, *b-p* cütlüklərinin, *n*, *η* sonorlarının) müvafiq olaraq novlu samitlərə (*ğ*, *z*, *z*, *s*, *j*, *ş*, *y*, *x'*, *v*, *f* ağız səslərinə, *h* udlaq səsinə) doğru istiqamətinə nəzər saldıqca belə bir sual yaranır: dildəki novlaşma prosesi hadisə, yoxsa qanundur? Bunun müəyyənlişməsi üçün üç istiqamətdə: anlautda, auslautda və kombinator vəziyyətdə araşdırma aparılması vacibdir.

Kipləşən, dilarxası cingiltili *q* samiti anlautda öz məxrəcindəki novlu *x*, *ğ*, *h* səslərinə keçid ala bilir. Müasir Azərbaycan dili və onun dialektləri ilə müqayisədə əvəzlənmə kimi tədqiq olunan (*q>x*, *q>ğ*, *q>h*, *x>q* və s.) novlaşma prosesi tarixi baxımdan daha güclü homogen əlamətlərə malik *q-k'* cütlüyünün novlu törəməsi kimi qəbul edilməlidir.

Q səsinin və onun novlaşmaya meyil etməsi nəticəsində yaranan *x*, *ğ*, *h* səslərinin bir əlaməti onun təqlidi xarakterə malik olmasıdır. Maye qəbul edərkən udlaqda yaranan səsin (*qurt* / *qort* / *xurt* / *xort* və s.), yumurtaların üstündə yatıb cücə çıxartmaq istəyən toyuğun səsinin (*qirt* / *qirt* / *ğirt* / *xirt* və s.), yonulan, qazılan, bir-birinə sürtülən əşyalardan çıxan səsin (*qirt* / *xirt* / *qart* / *xart* və s.), yatan zaman, yaxud boğularkən qırtlaqda çıxan səsin (*xor* / *xir* / *hor* və s.) və digər səslərin təqlidi ilə yaranan sözlər səs təqlidi → hərəkət → ad istiqamətində formalaşan ad-morfemdir – yamsılamanın danışiq səsləri ilə ifadə olunmuş adıdır.

Əsasən, *q / k' / x / ğ / h + a / ə / ı / i / o / u + r + t* səs birləşmələri əsasında formalaşan təqlidi morfemlər bir çox sözlərin – ad, əlamət, hərəkət bildirən nitq hissələrinin leksik, morfoloji, sintaktik yolla yaranmasında rol oynamışdır.

Yonulan, qazılan, bir-birinə sürtülən əşyalardan çıxan səsin təqlidi ilə bağlı novlaşma prosesinə diqqət yetirək: “Bülöv, yeyə, hər hansı bir əşyani itiləmək üçün alət” mənasında işlənən qart (Dərbənd, Xaçmaz, Quba) [1, s.284] / xart (Borçalı, Şərur) sözü səs təqlidi yolu ilə hərəkət → ad istiqamətində formalaşan (xa+r+t) ad-morfemdir. Bu ad-morfem əsasında adlardan feil düzəldən -la şəkilçi morfemi ilə “itilə-” mənasında işlənən *xartda-* (Borçalı, Şəki) feili də yaranmışdır: – *Xart çalğını itiləyən daşdı* (Borçalı). – *Xartı ver pıçağımı itilədim* (Şərur). – *Ot çalanda çalğu:n ağzını xartdi:llər* (Şəki). – *Baltıyı yaxşı xartdadım* (Borçalı).

İtiləyici alət metaldan olsa belə, Naxçıvan dialektində ilkin əlaməti ilə – daşdan düzəlmə əlaməti ilə diqqəti cəlb edir: *xartdaşı*.

Həmçinin dialektlərdə “yeyə” mənasında *xirtix'* (Zəngibasar) / *xirtix'* (Kəlbəcər, Şərur), sürtülüb nazikləşmə əlaməti ilə “nazik daş” mənasında *xirt* (Qax), balaca əlaməti ilə “çınqıl” mənasında *xitz* (Qax), “dovşan balası” mənasında *xirtix'* (Borçalı, Gədəbəy), “əriyib balacalaşmış sabun” mənasında *kirtix'* / *kirtik* (Ağcabədi, Bərdə, Borçalı, Çənbərək, Göyçay, Hamamlı, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Sabirabad, Salyan, Ucar, Yevlax), “hanada ipləri nizamlayan alət” mənasında *girgid* (Qax), “təzə əyirilmiş ipin çıxıntılarını sıyımaq, hamarlamaq üçün alət” mənasında *qirtiz* (Laçın) / *xılxin* (Kürdəmir) / *kirtiş* (Cəbrayıl), “yunun çıxarı” mənasında *xılxa* (Kürdəmir), ədəbi dildə də işlənən *xırda* sözü, “qabarıq səthli <parça>” mənasında *qirt-qirt* (Kürdəmir), “balaca, xırda” mənasında *qıvrax* (Bərdə), “qaşımaq” mənasında *qartdamax* (Kürdəmir, Şəmkir, Tovuz) / *xartdamax* (Beyləqan) və s. sözlər eyni kök-morfemdən törəmişlər. Anlautda *k*, *g* ilə işlənən sözlərin də bu sırada verilməsi təbiidir, çünki dilortası *k*, *g* və dilarxası *q*, *k'* səslərinin bir-birinə keçid alması Azərbaycan dili dialektlərini səciyyələndirən əlamətlərdəndir.

Yuxarıdakı nümunələrdən məlum oldu ki, sürtülmə, xırdalaşma, qazılma, nazikləşmə, yonulma və s. kimi əlamətlər *q* samitinin təqlidi semantikasından irəli gəlir. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *qirt-*, *qır-*, *qopart-*, *qaşı-*, / *qazı-* / *qaz-*, *qırx-*, *qaşiq*, *qaziq*, *qırıq*, *qırxıq* və s. sözlər də bu qəbiləndir.

Səs təqlidi zamanı qirtlaq və udlaqla bağlı olaraq yaranan sözlərə nəzər salaq: *qirtlaq* / *qirtlax* / *qirt dax* / *xirt dax'* (ədəbi dil və dialektlərdə) / *xirttavuk* (Qax) / *xılx* (Cəlilabad), *qurtum* (ədəbi dildə) / *hortum* (Çənbərək), *xortum* (Culfa, Naxçıvan, Şərur), *qurtdatmax* / *hortdatmax* (Şahbuz) / *xortdatmax* (Naxçıvan) <içmək>, *hortdama* (Şahbuz) <süd və çörəkdən hazırlanan duru yemək>, *xirtdammax* <boğazı tutulmaq, boğazı gəlmək> (Zəngibasar), *qurtdatmax* <tərifləmək> (Böyük Qarakilsə), *qışqırmaq*

<banlamaq> (Dərbənd, Tabasaran) və s. Bəzi sözlər törəmə mənalarından uzaqlaşaraq omonimlərin də yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *xortum* sözü “qurtum” mənasından başqa, “dövədabarı”, “filin və s. xortumu” mənasında da işlənir. “Dövədabarı” mənasında işlənən *xortum* (Goranboy) sözü *xotu* (Borçalı) variantı ilə də müşahidə olunmuşdur.

Anlautda *q* səsinin novlaşması ilə yaranan söz variantlarını yalnız səs təqlidi ilə bağlamaq doğru olmaz. Məsələn, *qəlbir* (Naxçıvan) / *qərvir* (İraq) / *xəlbir*, *qodux* / *xotux* / *xodux* (Çənbərək) <eşşəyin balası>, *qotazdammax* (Babək, Naxçıvan) / *xotazdammax* (Çənbərək) <lovğalanmaq>, *xuşun* (Tabasaran) <qoşun>, *xapıb* (Dərbənd) <qapıb> [3, s.28], *xol* (Lerik) <qol, ağacın budağı, qolu mənasında>, *xısas* (Lerik) <qısas> [4, s.32], *qonça* (Naxçıvan) / *qonca* / *xonça* (Çənbərək) / *xonca* (Kərkük) [2, s.92] / *qönçə* və s. bu kimi sözlər *q*→*x* novlaşmasının variantlarıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə nəzər saldıqca anlautda *q*→*x*→*ğ* novlaşması ilə bağlı sözləri daha çox müşahidə etmək olur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *hansı* sözünün ilkin variantları olan *qa* / *xa* / *ha* / morfemlərində bunu görmək mümkündür: *qanqı* / *qansı* / *xansı* / *hansı*, *qanda* / *xanda* / *harda* və s.

Azərbaycan dili ilə yanaşı, digər türk dillərində də belə bir novlaşmanı müşahidə etmək mümkündür: *xaqan* (Azərbaycan) / *ka:ğan* / *ha:kan* (türk), *xılis* (xakas), *xıl*, *xılış*, *xou* (tuva), *xurt* (çuvaş) və s.

Anlautda *q*→*ğ* novlaşması Azərbaycan dialektlərində özünü göstərsə də, bu, Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil. Kərkük dialekti üçün səciyyəvi olan bu dil hadisəsi, əsasən, alınma sözlərdə (*ğafil*, *ğeybət* / *ğiybət*, *ğəzəb*, *ğeyrət*, *ğərib*, *ğərb* və s.) qeydə alınmışdır [2, s.81]. A.Vəliyev Ağdaş (Kükəl, Küşün, Ərəb, Ərəbocağı, Ərəbşəki kəndlərində) və Göyçay (Ərəbcəbirli kəndində) keçid şivələrində *ğərib*, *ğonça*, *ğeyrətli* və s. sözləri müşahidə etmişdir [5, s.157-158]. Təbriz dialektində də bu kimi sözlər işlənir [12].

Şamaxı, Göyçay, Ağdaş şivələrində vaxtilə ərəblərin məskən saldığı kəndlərdə *ğ* səsinin hətta yerli sözlərdə işlənməsi (*ğəri*, *ğız*, *ğarğa*, *ğasığ*, *ğarış* və s.) ərəb dilinin təsiri hesab olunur. [2, s.81-82]. Dərbənd dialektinin tədqiqatçılarından olan M.İslamov isə burada *ğapi*, *ğaz*, *ğara*, *ğatirib*, *ğız*, *ğardaş*, *ğart* variantı ilə tələffüz edilən Azərbaycan mənşəli sözləri qeydə alaraq yazmışdır: “Türk dillərində söz əvvəlində *ğ* səsi yoxdur. Dərbənd dialektində belə bir hadisənin baş verməsini Qafqaz dillərinin təsiri kimi izah etmək olar” [3, s.29].

Söz ortasında örtülü hecanın *q* / *x* / *ğ* variantları ilə işlənməsi də diqqətdən yayınmır: *qırğavul*, *furğun*, *yalğuz* (Dərbənd) [3, s.29], *bayğuş*,

quşğun, moğal / moğul / monğol, siğara, telğraf, fotoğraf [2, s.88], *tura^oxa^y* [6, s.131], *axıl* <ağıl> (Lerik, Qarabağ), *taxalax* (Dərbənd) [3,s.28], *saxılmax* <sağılmaq>, *alxış, oxarta / oxartan* <o qədər> (Çənbərək, Karvansaray) [11, s.66] və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ğ, x novlu samitlərinin işləndiyi sözlərdə tarixən kipləşən q samitinin müşahidə olunması bu səsin dominantlıq xüsusiyyətini bir daha üzə çıxarıb, onun törədici qabiliyyətə malik olduğunu göstərir. Məsələn: “Oğuznamə”də: *çıqmaq, çoq*; “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *yoq, baq, qaqırdı* <çağırdı>; – *Ağam Beyrəg gedəli yayladım yoq. – Baybörə bəgin yüzünə baqdı.*

Abidələrin dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan ədəbi dilində *çoq* sözünün müqabilində *çox* variantı işlənir. Demək olar ki, *çoq* və *çox* variantlarında *q* və *x* səsləri auslaut mövqeyindədir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *çox* sözü kombinator vəziyyətdə dəyişməz qaldığı halda (*çoxu, çoxumuz, çoxları, çoxdan*), şərq və şimal-şərq dialektlərində ğ samiti ilə işlənməsi (*çoğu, çoğumuz, çoğları, çoğdan*) diqqəti cəlb edir.

Anlautda *x* novlu səsinin müqabilində udlaq *h* novlu səsinin işlənməsi müasir türk ədəbi dili üçün səciyyəvi haldır: *hala, hançer, hoş, haber* və s. Bu xüsusiyyət Meğri şivələrində (*halx, Haspulat, hurtum*) [6, s.55] və Ordubad dialektinin Nüsnüs şivəsində (*hırda, həncəl, hurcun, heyir, hərəx'* və s.) [7, s.53], Qubadlı şivələrində (*hortum*) [10, s.38] də müşahidə edilmişdir.

Azərbaycan dilinin dialektlərində, bu səs dəyişiminin əksini (*h→x*) də görmək mümkündür: *xıs* <his> (Şərur), *xana* <hana>, *xumay* <humay> (Qubadlı).

Söz ortasında örtülü hecalarda *g* ilə işlənən sözlərin dialektlərdə kipləşən *q* ilə qeydə alınması Naxçıvan qrupu şivələrinin əksəriyyəti üçün təbii haldır: *damqa, sırqa, yorqun, yorqan, qərqa, qarqa-quzqun, qızqın, durqun, vırqın* və s.

Bu dil hadisəsi, əsasən, sonor *r*, bəzən də *m* səslərindən sonra baş verir. Lakin *z* samitindən sonra baş verməsini *r→z* münasibətləri ilə bağlamaq olar. Adətən, çoxhecalı sözlərdə söz sonunda kombinator vəziyyətlə bağlı olaraq baş verən *q→x→ğ* novlaşması bir növü qanun səciyyəlidir.

Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, dialektlərin əksəriyyətində (qərb, cənub, şimal-qərb dialektlərində) sonu *q* ilə bitən çoxhecalı milli sözlərdə həmin *q* səsi *x* kimi tələffüz olunur. Həmin sözün ardınca samitlə başlayan şəkilçi və ya söz gələrsə, yenə də *x* kimi tələffüz olunduğunu görürük. Lakin belə sözlərin ardınca saitle başlayan şəkilçi və ya söz gələrsə, *q* səsi ğ səsinə keçir. Saitle başlayan şəkilçi

variantı yalnız orfoepik deyil, həm də orfoqrafik normalarla tənzimlənir. Bu prosesi beş variantda izləyək:

– ardınca heç nə işlənmədikdə: *qonax, qalax, başmax, papax, donnux* və s.

– ardınca samitlə başlayan şəkilçi işləndikdə: *torpaxdan, yeylaxlar, qabıxlı* və s.

– ardınca samitlə başlayan söz gələrsə: *papax toxuyur, bulax suyu, balıx sümiyü* və s.

– ardınca saitle başlayan şəkilçi gəldikdə: *analığı, qatığa, donnuğum* və s. (bu, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin həm orfoqrafik, həm də orfoepik norması kimi qəbul edilir)

– ardınca saitle başlayan şəkilçi işləndikdə: *uşağ arabası, bulağotu, fındıq ağacı* və s.

Şimal-şərq və şərq dialektlərində isə yalnız sait variantları deyil, həmçinin samit variantları da *ğ* samiti ilə işlənir: *qunağ, sanduğ, qaşuğ, öldürəcağ səni, çaltığdan* [3, s.29, 428-429].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu qaydalarla bağlı novlaşmadan fərqlənən digər bir cəhəti Zaqatala və Ağdam rayonlarının bəzi kənd şivələrində də görmək mümkündür: *papaxın, papaxa, saxsaxan, so:ruxa, so:ruxu* [s. 92].

Qoşadodaq kipləşən *b* samitinin anlautda *v* səsinə doğru novlaşması Azərbaycan dilinin dialektləri üçün o qədər də səciyyəvi deyil, lakin bəzi şivələrdə məhdud şəkildə özünü göstərir: *vələt* <bələd>, *vayış* <bais> (Çənberək, Karvansaray, Meğri) söz ortasında örtülü hecanın əvvəlində də *b*→*v* novlaşması müşahidə olunur. Lakin bu Azərbaycan dilinin qərb və şimal-qərb dialektləri üçün səciyyəvi hadisədir: *şorva, torva, qıyvat, durva, Ələx'vər, qəlvi* <hündür>, həmçinin söz ortasında iki sait arasında da *b*→*v* keçidi qabarıq şəkildə özünü göstərir: *çivan, qavıx, bava, qavırğa/qavırqa* <qabırğa>, *davan, kavaf, gəvə, savın, govut, arava / harava, yavi, baravan* və s.

Təkhəcalı sözlərin sonunda da bu proses baş verir: *qav* <qab>, *div* <dib>, *civ* <cib>.

Bəzən bu fonetik dəyişmələr dialektlərdə omonimlərin yaranmasına səbəb olur: *qav* (qab, qov-), *qavırqa* (qovurğa, qabırğa).

Ümumiyyətlə, *b-p* cütlüyünə novlaşma baxımından *v, f, y, h* samitləri uyğun gəlir. Bu tipli novlaşmanı ədəbi dildən dialektə, dialektdən ədəbi dilə baxış yolu ilə nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı səs keçidlərini izləmiş oluruq:

v→b: xəlbət, qabal (Meğri) <qaval>, çarçuba, <çərçivə>, döbrüş (Bakı) <dərviş>, bafasız (Kərkük) və s.

Əsasən, örtülü hecanın əvvəlində baş verən bu hadisəyə, bəzən qapalı hecanın sonunda da təsadüf olunur.

b→f: kəlfətin (Naxçıvan) <kəlbətin>, kəfin (Qazax) <kəbin>. Söz ortasında örtülü hecanın əvvəlində baş verən bu dil hadisəsi Azərbaycan dialektəri üçün o qədər də səciyyəvi deyil. Lakin qapalı hecaların, yaxud sözün sonunda baş verərsə, bu cingiltiriləşmə qanununa uyğunlaşacaqdır. Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində sonu b ilə bitən çoxhecalı sözlərdə həmin samit (b) kar qarşılığı (p) ilə tələffüz olunur. Samitlə başlayan şəkilçi və ya sözlə işləndikdə də həmin proses baş verir. Lakin özündən sonra saitlə başlayan şəkilçi və ya söz işlənərsə, b samiti öz mövqeyində cingiltili olaraq qalır. Azərbaycan dilinin qərb və şimal-qərb dialektləri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri budur ki, həmin b samiti öz kar qarşılığına (p) deyil, novlu f samitinə keçid alır: kitab, coraf, coraflar, coraf toxuyur.

Belə sözlərə saitlə başlayan şəkilçi və ya söz artırıldıqda f samiti öz cingiltili qarşılığına (v), keçəcəkdir: kitabın, kitava, kitav oxuyur, corav aldım və s. Bu prosesi qərb və şimal-qərb dialektləri üçün dil qanunu hesab etmək olar.

Azərbaycan dilinin dialektlərində kipləşən d-t samit cütlüyünün birbaşa novlaşma prosesini görmək mümkün deyil. Yalnız dialekt → ədəbi dil istiqamətinə nəzər salınsa, d→y keçidini görmək olar: dumuru, dumurux, damarramax <yumalamaq>, damalax <yumalaq> (Çənbərək)[11, s.62].

Amma d-t cütlüyünün affrikat samitlərin yaranmasında rolu olduğunu bildiyimiz üçün g, k, c, ç, dz, ts səslərinin z, s, y, x', j, s novlu samitləri ilə novlaşması prosesini kipləşmədən → novlaşmaya istiqamətində izləmək olar. Anlautda bu səs keçidləri çox zəif şəkildədir. Məsələn, c→ş: şöfdə <cəftə> (Şəki), Şümşat <Cəmşid> (Çənbərək), k→x: xeçi <keçi> (Karvansaray), ç→ş: şəmən <Çəmən, ad mənasında işləndikdə> (Çənbərək). Söz ortasında da bəzi novlaşma hadisəsinə təsadüf edilir. Məsələn: c→z: damzı <damcı>, c→y: cüyə <cücə> (Şəki). Əslində bu tipli səs keçidləri digər dialektlərlə əlaqədə izoqlos yarada bilmir.

Affrikat samitlərlə bağlı novlaşma daha çox heca və ya söz sonunda baş verir. Qərb və şimal-qərb qrupu dialektlərində söz ortasında və ya sözlər arasında g→y keçidi güclü olduğu halda (əysi, Yedyar, onöyrə <ona görə> və s.), şərq və şimal-şərq qrupu dialektlərində y→g keçidi güclüdür (dügi, egri <əyri>, igirmi və s.).

Bəzi novlaşma hadisələrini də nəzərdən keçirək.

ç→ş: qaşqın, hışqırmax, işməx', uşdu, kəşmir, qoş bıynızı, üş gün, heş nə və s.

c→ş: kərpişdən, oruşdux, ağaşdıx, çöküş / kəküş (çəkic), nadiş, qazaş, xəşdix' / xəclik / və s.

Nadiş, qazaş, xəşdix' sözlərində n, r samitləri düşmüş, c samiti isə novlaşaraq ş səsinə çevrilmişdir. c→ş hadisəsini birbaşa qəbul etmək də doğru olmaz. Burada iki proses baş vermişdir: c→ç→ş.

c→j: qıjqırmax, əjdat, məjlum (məcnun), məjbur, vıjdan, ajdıx, gəjdəməx', gjjdix', bijdix', güjdü, bij budax və s.

Bu c→j hadisəsindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilinin qərb və şimal-qərb dialektində sait səsdən əvvəl də c səsi j səsinə keçir: / ajı, bajı, deyəjəm, höjət və s. Burada bərpaedici saitin rolu olmadığı üçün bu hadisəni qanun çərçivəsinə sığışdırmaq olmur və səs keçidi mövqeyində durur.

k→x': məx'dəp, iməx'ləməx', kəpəx', köməx'lix', çəx'məx', kəx'lix' və s.

g→x': qəşəx', əhəx', pələx', tufəx', rəx' <rəng>, həvəx'dəsdə və s.

Sonu ng ilə bitən bu sözlərdə n samiti düşmüş, g samiti isə g→k→x' istiqamətində novlaşaraq x' səsinə çevrilmişdir. Həmin sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda həm n, həm də g samiti öz yerinə bərpa olunur. Bu proses cingiltiriləşmə qanunu ilə bağlıdır. Novlu x' səsi Azərbaycan dilinin qərb, cənub və şimal-qərb dialektləri üçün xarakterikdir, şərq və şimal-şərq dialektlərində isə cingiltili y və ya g samiti üstünlük təşkil edir (ineg, inegin, kömeg, çöreg / çörey və s.).

Sonu k ilə bitən çoxhecalı milli sözlərdə son samitin novlaşması qanun şəklində təzahür edir. Bunun əsas səbəti odur ki, k ilə bitən çoxhecalı sözlərə kombinator vəziyyətdə samitlə başlayan şəkilçi və ya söz artırıldıqda k→x' dəyişməsi baş verir (çörəx' – çörəx'lər – çörəx' pişirir). Belə sözlərə saitlə başlayan şəkilçi və ya söz artırıldıqda k→y dəyişməsini görürük (çörəyin – çörəy aldı). Əslində bərpaedici sait k samitinin deyil, x' samitinin cingiltili qarşılığını bərpa etmişdir. Ağac→ağaç/ağaş→ağacın, balınc→balınc/balış→balıncın, pələng→pələnk/pələx'→pələngin dəyişmələrindəki cingiltiriləşmə qanunu ilə k-x'-y novlaşma qanunu arasında fərq vardır. Bu proses sonu q ilə bitən çoxhecalı milli sözlərlə bağlı novlaşma prosesi ilə eynidir. Sadəcə olaraq, samit+sait ahənginə uyğun olaraq, q→x→ğ dəyişməsi qalın saitli sözlərlə bağlı olub dilarxası mövqedə baş verir. Çünki həmin samitlərin özü də dilarxası yumşaq-damaq səsləridir. K→x'→y dəyişməsi də samit-sait ahənginə uyğun olaraq, dilönü saitlərlə işlənir. Çünki bu samitlər dilortası sərt-damaq səsləridir. Düzdür, hər iki səs axınında cingiltiriləş-

mə müşahidə olunur. Lakin bu cingiltişmə qanununun bir növü kimi qəbul edilə bilər.

Sonor *n*, *ŋ* səslərinin söz ortasında kombinator vəziyyətdə *ğ*, *y* samitləri ilə novlaşması da müşahidə olunur: *mağa* <mənə>, *sağa* <sənə> (Qubadlı, Şəki), *məyi* <məni>, *səyi* <səni>, *soyra* <sonra>, *dilğa* <dilinə> (Şərur), *do:yitdi* <donutdu / donmuşdur> (Şəki) və s.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatında novlaşma ilə bağlı hadisələr assimilyasiya kimi də verilir. Unutmaq olmaz ki, assimilyasiyada bir səs digər səsi öz məxrəsinə gətirir, onu özünə uyğunlaşdırır. Novlaşmada isə səs öz məxrəcində qalaraq, novlu samitə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 səh.
2. Paşayev Q. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı: Elm, 2003, 212 səh.
3. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 səh.
4. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 176 səh.
5. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 335 səh.
6. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 səh.
7. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1962, 327 səh.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 səh.
9. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1968, 275 səh.
10. Abbasova R.A. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı: Çinar-çap, 2006, 204 səh.
11. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 səh.
12. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: 2007, 240 səh.

Кифаят Имамгулиева

**Азербайджанский язык и процесс фрикатизации в его
диалектах
Резюме**

Процесс фрикатизации в диалектах азербайджанского языка является одновременно событием и законом. Роль парных q-k', d-t, b-p, сонорных согласных n, η и аффрикативных звуков велика в процессе перехода закрытых звуков во фрикативные звуки. Активизация фрикативных звуков (ğ, x, z, s, j, ş, y, x', v, f) уменьшает напряжение в языке. Если переходный процесс обладает восстанавливаемую силу, это считается законом. Фрикатизацию можно рассматривать как одну из форм законаозвончения.

Kifayat Imamquliyeva

**Azerbaijani language and process of frication in its dialects
Summary**

Frication process in the dialects of the Azerbaijani language is both a law and an event. The role of pairs q-k', d-t, b-p, sonorous consonants n, η and affricative sounds is important in transition process of closed sounds into fricative ones. Activation of fricative sounds (ğ, x, z, s, j, ş, y, x', v, f) reduces tension in the tongue. If transition process has renewable power this is considered a law. Frication can be considered as one of forms of voicing laws.